

Inhoudsopgave

Vooraf	11
1 Inleiding	15
1.1 De taken van de wetenschapsfilosofie	15
1.2 Kennis en waarheid	19
1.3 Interpretatie en perspectief	24
1.4 Eenheid en fragmentatie	26
1.5 Resumé	36
Deel 1 Standaardbeelden van wetenschap	
2 De geboorte van de moderne natuurwetenschappen	39
2.1 De wetenschappelijke revolutie	39
2.1a Aristoteles en de middeleeuwse wetenschappen	42
2.1b Het humanisme van de Renaissance: geleerdheid en welsprekendheid	46
2.1c De verwerping van aristotelische wetenschap en humanisme	51
2.1d Wat was de wetenschappelijke revolutie?	57
2.2 Epistemologie en metafysica van de klassieke natuurwetenschap; Kants 'copernicaanse wending'	62
2.3 Resumé	70
3 Logisch empirisme en kritisch rationalisme	73
3.1 Het logisch empirisme; de 'Wiener Kreis'	73
3.1a Carnap: de logica van de wetenschap	76
3.1b Het analytisch-synthetisch onderscheid en het reductionisme	81
3.2 De Wiener Kreis en de geesteswetenschappen	86
3.3 Karl Popper: de logica van de weerlegging	91
3.3a Inductie, deductie, demarcatie	92
3.3b Het toetsen van theorieën	95
3.3c Verklaring, voorspelling en de wetten van de geschiedenis	100
3.4 Resumé	102

4	De historisering van het wetenschapsbeeld	105
4.1	Van empirisme naar pragmatisme	105
4.1a	De Duhem-Quinestelling	107
4.1b	Quines betekenisvolheid	110
4.1c	Wilfrid Sellars en de mythe van het gegevene	115
4.2	Wetenschapsontwikkeling volgens Kuhn	119
4.3	Kuhns wetenschapsfilosofie; empirisme, neokantianisme of pragmatisme?	126
4.4	De 'antropologische wending'	130
4.5	Resumé	134

Deel 2 Het ontstaan van de geesteswetenschappen

5	De geboorte van de moderne geesteswetenschappen	139
5.1	Foucaults archeologie van de geesteswetenschappen	139
5.2	Filosofische achtergronden: Kant en Hegel	147
5.2a	Kant: subject en object	147
5.2b	Hegel: Geist en historiciteit	149
5.3	Cultuurhistorische achtergronden	153
5.4	Institutionele veranderingen: Humboldts universiteitshervormingen; Bildung en nationalisme	158
5.5	Conclusie	162
5.6	Resumé	163
6	De ontwikkeling van nieuwe disciplines	165
6.1	Hegels filosofische geschiedschrijving	165
6.2	De opkomst van de moderne filologie	170
6.3	Geschiedenis en genealogie	175
6.3a	Von Ranke	175
6.3b	Nietzsche	178
6.4	De opkomst van de sociologie en haar rivaliteit met de geesteswetenschappen	181
6.5	Resumé	184

7	Tussen hermeneutiek en natuurwetenschappen: op zoek naar een methode	187
7.1	Inleiding	187
7.2	Van Bijbelexegese tot algemene methodiek: Schleiermacher en Dilthey	190
7.2a	Schleiermacher	190
7.2b	Dilthey en de geesteswetenschappen	192
7.3	Psychoanalyse tussen natuurwetenschap en Verstehen: Freud	195
7.4	Neokantianisme: Rickert en Cassirer	200
7.4a	Rickert	200
7.4b	Cassirer	202
7.5	Verstehen in de sociale wetenschappen: Max Weber	205
7.6	Hermeneutiek als ontologisch proces: Gadamer	209
7.7	Conclusie	213
7.8	Resumé	214

Deel 3   Stromingen en stijlen in de geesteswetenschappen

8	Kritische theorie	219
8.1	Marx en de dialectiek	219
8.2	Marxisme, taal en literatuur: Lukács, Voloshinov, Bakhtin	222
8.3	Gramsci	228
8.4	De Frankfurter Schule	232
8.4a	Walter Benjamin	234
8.4b	Theodor Adorno	238
8.5	Jürgen Habermas	243
8.6	Resumé	247
9	Positivismen en structuralisme	249
9.1	Inleiding	249
9.2	Durkheims sociologie	251
9.2a	Kennis- en godsdienstsociologie	256

9.3	Saussure en de algemene taalwetenschap	259
9.4	Chomsky en de cognitieve revolutie	265
9.5	Structuralisme in de literatuurtheorie	270
9.6	Structuralisme en psychoanalyse: Lacan	274
9.7	Conclusie	278
9.8	Resumé	281
10	<i>De practice turn</i>	283
10.1	Inleiding	283
10.2	Woorden en daden: Austin en Wittgenstein	284
10.2a	Wittgenstein over taalspelen	284
10.2b	Austins taalhandelingstheorie	286
10.3	Foucaults genealogie	289
10.4	Bourdieu's reflexieve sociologie	294
10.4a	Het habitusbegrip: voorbij structure en agency	294
10.4b	Bourdieu's cultuursociologie: velden en kapitalen	297
10.5	Resumé	299

Deel 4 Moderniteit en identiteit

11	Moderniteitskritiek	303
11.1	Inleiding: moderniteit, postmoderniteit, postmodernisme	303
11.2	Postmodernisme, poststructuralisme en differentiedenken: 'French theory'	307
11.2a	Derrida: deconstructie	308
11.2b	Deleuze: differentiedenken	312
11.3	Denkers over postmoderniteit	316
11.3a	Postmodernisme en de legitimatie van de geesteswetenschappen: Lyotard	316
11.3b	Rorty's postmoderne Bildung	318
11.4	Conclusie: voorbij de (westerse) moderniteit	323
11.5	Resumé	326
12	Gender, sekse en seksualiteit	329
12.1	Inleiding	329
12.2	Gender en gendermetaforen	335
12.3	Foucault en de geschiedenis van de seksualiteit	337
12.4	Gender en performativiteit: Butler en <i>queer theory</i>	341
12.5	Resumé	345

13 Postkolonialisme	347
13.1 Inleiding	347
13.2 Fanon	348
13.3 Postkolonialisme en de geesteswetenschappen: Said en Bernal	350
13.3a Edward Said en het oriëntalisme	350
13.3b Martin Bernal en de klassieke filologie	352
13.4 De Subaltern Studies Group en zijn navolgers	353
13.5 Voorbij postkolonialisme: globalisering en <i>global history</i>	358
13.6 Resumé	364
Literatuur	365
Woordenlijst	373
Namenregister	397
Zakenregister	401

Vooraf

Inleidingen in de wetenschapsfilosofie richten zich nogal eens exclusief op de natuurwetenschappen, die dan geacht worden te representeren wat 'wetenschap' is. In sommige andere worden daarnaast ook de sociale wetenschappen behandeld. Inleidingen in de wetenschapsfilosofie die geschikt zijn voor studenten in de geesteswetenschappen zijn echter bijzonder schaars. Dit boek wil in deze lacune voorzien. Het biedt de middelen die studenten in de geesteswetenschappen nodig zullen hebben bij het nadenken over de aard van het vak waarmee zij zich bezighouden, de plaats van de geesteswetenschappen in het geheel van de wetenschappen en hun positie in de hedendaagse maatschappij en cultuur.

Dit boek predikt geen specifieke visie op of benadering van de geesteswetenschappen, noch levert het recepten voor wie met succes wetenschap beoefenen wil. Het behandelt de ontwikkeling van de geesteswetenschappen en de uiteenlopende denkbeelden die over hun taak, aard en methoden geformuleerd zijn. Die denkbeelden en daarmee ook het onderscheid tussen wat in Nederland de alfa-, bèta-, en gammawetenschappen worden genoemd hebben in de loop van de geschiedenis gestalte gekregen. Door niet alleen op algemeen-wetenschapsfilosofische en vakspecifieke methodologische kwesties in te gaan, maar ook ruim aandacht te geven aan de historische ontwikkelingen die bijgedragen hebben aan de ontwikkeling van de geesteswetenschappen, verwachten wij dat dit boek behalve voor (toekomstige) beoefenaren van de geesteswetenschappen, ook interessant zal zijn voor lezers die primair in de natuur- en maatschappijwetenschappen zijn geïnteresseerd.

In deze derde druk is de hele tekst nogmaals doorgenomen en waar nodig opgeschoond. Een belangrijke verandering is dat de indeling van het boek explicieter is gemaakt dan in de beide eerdere edities. Ook krijgen recente ontwikkelingen meer aandacht. Om de omvang van het boek niet al te zeer te laten uitgroeien moest een beperkt aantal onderwerpen wat korter behandeld worden dan voorheen.

Na een algemene inleiding (hoofdstuk 1) bespreken we in deel 1 enkele standaardbeelden van wetenschap. Er wordt ingegaan op de wetenschappelijke revolutie en op de logisch empiristische en kritisch rationalistische visie op wetenschap. Hier worden ook de kentheoretische achtergronden geïntroduceerd die voor de geesteswetenschappen van belang zijn, zoals Kants versie van het subject-objectschema en de implicaties van de Duhem-Quinestelling. Ten slotte wordt de historisering van het beeld van

de (natuur-)wetenschappen besproken die vanaf de jaren zestig gangbaar is geworden.

In deel 2 wordt het ontstaan van de geesteswetenschappen besproken. Daarbij is – voornamelijk om didactische redenen – de periodisering van Michel Foucaults archeologie van de menswetenschappen leidend. Die maakt het mogelijk om helder te maken door welke *filosofische* ontwikkelingen het idee van geestes-/cultuurwetenschappen überhaupt mogelijk werd, om vervolgens in te gaan op hoe de ontwikkeling van deze nieuwe wetenschappen daarnaast door *maatschappelijke* en *politieke* factoren (zoals de opkomst van de burgerlijke maatschappij, het nationalisme en de Europese koloniale overheersing van grote delen van de wereld) bevorderd werd, en hoe en waarom de geesteswetenschappen *institutioneel* een eigen plaats kregen binnen de universiteiten. Waarna zich vervolgens de vraag aandienende waarin deze nieuwe wetenschappen zich – in aard, object of methoden – onderscheiden van de wetenschappen die zich reeds gevestigd hadden.

In deel 3 worden vervolgens de hoofdstromingen en stijlen van geesteswetenschappelijk onderzoek besproken die zich in de twintigste eeuw ontwikkelden, tezamen met hun intellectuele achtergronden: kritische theorie, structuralisme en positivisme en de *practice turn* die na de Tweede Wereldoorlog vorm kreeg. Hermeneutiek en neokantiaanse visies komen aan het slot van deel 2 reeds uitvoerig aan bod, in de context van de vragen die zich in de decennia rond 1900 over de aard en methoden van de geestes- en sociale wetenschappen met name in de Duitstalige gebieden aandienen.

Deel 4, ten slotte, behandelt enkele ontwikkelingen die in de afgelopen decennia de toon van veel discussies binnen de geesteswetenschappen hebben gezet: de diverse vormen van moderniteitskritiek, het postkolonialisme en het thema gender, sekse en seksualiteit. In zowel deel 2, 3 als 4 wordt daarnaast ingegaan op relevante ontwikkelingen in de sociale wetenschappen die van invloed zijn geweest op de discussies over de aard en methoden van de geesteswetenschappen, of de termen hebben geleverd waarin specifieke thema's (bijvoorbeeld moderniteit) werden – en worden – behandeld.

Door deze indeling verschuift de focus gaandeweg van aanvankelijk (algemene) epistemologische en methodologische kwesties, naar vragen die specifiek de geesteswetenschappen treffen, en naar inhoudelijke discussies over hedendaags onderzoek. In filosofisch opzicht volgt het boek daarnaast twee lijnen. De eerste betreft de omgang met de erfenis van Kant en Hegel die veel geesteswetenschappelijk werk in de late negentiende en vroege twintigste eeuw diepgaand heeft beïnvloed. De tweede lijn

betreft de zogeheten talige wending die zich bij veel twintigste-eeuwse auteurs – deels onafhankelijk van elkaar – heeft voltrokken, en waarin vragen aangaande kennis en bewustzijn worden geherformuleerd tot vragen over taal, taalgebruik en betekenis. Deze wending wordt doorgaans vooral geassocieerd met het logisch empirisme en de analytische filosofie, maar een soortgelijke omslag heeft zich ook voltrokken bij diverse auteurs in de kritische en Franse tradities.

Het boek vereist bij de lezer geen filosofische voorkennis. Eisen van toegankelijkheid en omvang brengen onvermijdelijk met zich mee dat de behandelde vragen en antwoorden soms sterk vereenvoudigd moesten worden weergegeven. Filosofische fijnproevers zullen dat uiteraard betreuren. Deze inleiding heeft echter niet specialistische filosofische exegeze tot doel, maar het aansnijden en verduidelijken van conceptuele problemen voor een niet-specialistisch publiek. Tot slot zij opgemerkt dat specifieke hedendaagse geesteswetenschappelijke onderzoeksprogramma's en controversiële kwesties louter behandeld worden om abstractere wetenschapsfilosofische thema's te illustreren. Voor zover we over zulke kwesties en programma's een uitgesproken mening hebben, hebben we getracht te vermijden om de lezer daarmee lastig te vallen.

Het schrijven van dit boek was een gezamenlijke onderneming; het voor deze editie herzien van het boek eveneens. Aanvullingen en correcties die reeds in de tweede editie waren verwerkt zijn echter van de hand van Michiel Leezenberg. Dilek Yamali was toen als assistent bij het proces betrokken. Bij het voorbereiden van deze derde editie heeft Sigmund Bruno Schilpzand een vergelijkbare rol gespeeld. Bij het nadenken over de herziening van dit boek hebben wij verder gebruik kunnen maken van de adviezen en suggesties van vele docenten en studenten die het boek in het onderwijs hebben gebruikt. Eén naam in het bijzonder dient expliciet te worden genoemd, namelijk die van Jacques Bos. Wij zijn allen die ons hebben gesteund zeer dankbaar. De auteurs blijven uiteraard verantwoordelijk voor eventuele overgebleven fouten en andere tekortkomingen.

Amsterdam, mei 2017

M. Leezenberg
G. de Vries

1 Inleiding

1.1 De taken van de wetenschapsfilosofie

Letterkunde, geschiedenis, de kunstwetenschappen, taalkunde, religiewetenschappen en filosofie behoren alle tot de **geesteswetenschappen*.¹ Die naam is van – negentiende-eeuwse – Duitse oorsprong: *Geisteswissenschaften*. In Engelstalige streken sprak men om deze disciplines aan te duiden voorheen van *moral sciences*; tegenwoordig wordt doorgaans over de *humanities* of de *liberal arts* gesproken; in Frankrijk noemt men ze menswetenschappen, *sciences humaines*; in Nederland wordt in onderscheid van bèta- (natuur-) en gamma (sociale) wetenschappen ook wel over de ‘alfawetenschappen’ gesproken. Bij veel universiteiten zijn de vakgebieden die onder deze noemers beoefend worden verenigd binnen één universitaire eenheid of **faculteit*.

Wat verbindt de verschillende geesteswetenschappen? Hebben ze een inhoudelijke eenheid of een gemeenschappelijke kern, delen zij een bepaald onderwerp of methodes, of zijn het vruchten van dezelfde boom?

In praktisch opzicht springen eerst en vooral de verschillen in het oog. Aan de faculteiten voor geesteswetenschappen verbonden onderzoekers verrichten hun werk in instituten, in archieven, musea, bibliotheken, thuis, en in toenemende mate ook op het internet en op sociale media. De onderwerpen waarmee zij zich bezighouden, lopen sterk uiteen; de bronnen waarvan gebruikgemaakt wordt niet minder. Ook de technieken die men hanteert verschillen. Voor velen volstaat het om naast de toegang tot een goede bibliotheek, archieven of museale collecties de beschikking te hebben over een computer met tekstverwerker, internetbrowser en powerpoint-applicatie, en eventueel een apparaat om microfiches te lezen; in andere disciplines moet men om serieus werk te kunnen doen toegang hebben tot een laboratorium of de beschikking hebben over specialistische software.

De onderzoekers in de uiteenlopende vakgebieden onderhouden vaak meer contacten met buitenlandse collega's in het eigen vakgebied dan met collega's in de eigen faculteit die een andere discipline beoefenen; zij publiceren ook in verschillende tijdschriften en hun boeken verschijnen bij andere uitgeverijen. Zelfs de talen waarin men zijn werk publiceert lopen uiteen: terwijl in sommige vakgebieden geldt dat wie niet in het Engels

1 Belangrijke technische termen zijn in dit boek met een * gemarkeerd. Ze worden ter plaatse uitgelegd, en staan nogmaals beschreven in de Woordenlijst.

publiceert niet meetelt, stellen andere vakgebieden die eis niet. Ook de opdrachtgevers en organisaties die subsidies verschaffen voor onderzoek verschillen in veel gevallen.

Wat rechtvaardigt dan het gebruik van één term, geesteswetenschappen, voor al die uiteenlopende activiteiten? Hoeveel overeenkomst bestaat er tussen de onderscheiden vakgebieden? En hoeveel continuïteit in aanpak bestaat er eigenlijk binnen elk van deze disciplines? Sommige van deze vakken lijken elke paar decennia het roer radicaal om te gooien. Waar moet de eenheid worden gelokaliseerd, waar de verscheidenheid? Bestuderen zij wellicht verschillende onderwerpen, maar vormen hun thema's op een abstracter niveau toch één en hetzelfde object van studie? Streven zij alle dezelfde kennisidealen na? Is de manier waarop er in deze gebieden geargumenteed wordt steeds dezelfde en kan er gesproken worden van een kenmerkende 'wetenschappelijke methode', die de activiteiten van onderzoekers op deze terreinen onderscheidt van het werk van bijvoorbeeld journalisten of kunstenaars? Verschillen de geesteswetenschappen qua aanpak van de natuurwetenschappen en de sociale wetenschappen en zo ja: waarin bestaat dan dat verschil? Moeten de publicaties die de beoefenaren van deze vakken leveren alle aan dezelfde eisen voldoen, of bestaan er belangrijke onderlinge verschillen? Kan er in de geesteswetenschappen wel op dezelfde manier van vooruitgang en groei van kennis gesproken worden als in de andere genoemde disciplines?

Het vakgebied dat zich over zulke vragen buigt, is de *wetenschapsfilosofie*. Het bestudeert de werkwijzen van uiteenlopende vakgebieden, in het bijzonder de manier waarop er wordt geargumenteed.

Wetenschapsfilosofen hebben een tweeledige taak. Zij worden in de eerste plaats geacht een beeld van wetenschap te schetsen dat de bijzondere aard van wetenschappelijke kennis en wijzen van argumenteren tot uitdrukking brengt. Dit beeld zou ons moeten helpen de kennistheoretische of **epistemologische* aanspraken te rechtvaardigen die traditioneel met wetenschappelijke kennis worden verbonden, zoals de claim dat zulke kennis de **waarheid* dichter benadert – of objectiever, zekerder, of betrouwbaarder is – dan alledaagse en andere vormen van kennis. Een wetenschapsfilosofische beschouwing heeft dus een normatieve lading en moet daarom beoordeeld worden op zijn **filosofische adequaatheid*.

Van wetenschapsfilosofen wordt in de tweede plaats gevraagd een beeld van wetenschappen te schetsen dat in hoofdlijnen overeenstemt met wat in de loop van de ontwikkeling van wetenschap als goed wetenschappelijk handelen is aanvaard. Op dit punt verschilt de positie van de wetenschapsfilosoof van die van veel andere filosofen, zoals ethici. Terwijl de ethische

norm 'gij zult niet doden' een zinvolle uitspraak blijft in een situatie waarin niemand zich ernaar richt, kan een verhandeling over de wetenschappelijke methode die op geen enkele manier in verband gebracht kan worden met het feitelijk handelen van erkende goede onderzoekers uit heden of verleden, rechtstreeks naar de prullenmand verwezen worden. Van een wetenschapsfilosofische beschouwing wordt daarom ook *beschrijvende* en/of **historische adequaatheid* geëist.

Over de nadere specificatie van de beide genoemde eisen lopen de meningen uiteen. Ook met betrekking tot de balans tussen beide taken zijn belangrijke verschillen vast te stellen. *Grosso modo* geldt dat wetenschapsfilosofen vóór 1970 de eerste taak vooropstelden en de geschiedenis hoofdzakelijk als bron voor illustraties gebruikten. Na 1970 keert het tij: het schetsen van een historisch adequaat beeld wordt dan de eerste opgave, explicatie van de filosofische aspecten van het geschetste beeld een daarvan afgeleide taak. Het omslagpunt kan met één naam in het bijzonder worden verbonden, namelijk met die van T.S. Kuhn. Diens *The Structure of Scientific Revolutions* (1962) (zie § 4.2) bracht als geen ander werk deze verschuiving in aandacht teweeg.

Ook op andere vlakken vallen verschuivingen in belangstelling te constateren. Wetenschapsfilosofen hebben zich traditioneel sterk op de natuurwetenschappen georiënteerd. Die ijkten wat onder 'wetenschap' moest worden verstaan. In de afgelopen decennia zijn naast de 'zuivere' echter ook de toegepaste, 'praktisch georiënteerde' wetenschappen zoals geneeskunde en de milieuwetenschappen in de belangstelling komen te staan. Het onderscheid tussen 'zuivere' en 'toegepaste' wetenschappen heeft in veel takken van wetenschap overigens aan belang ingeboet. Praktische problemen zijn een belangrijke stimulans geworden voor kennisontwikkeling, met soms belangrijke theoretische consequenties.

Het ontwikkelingsmodel van wetenschap dat ervan uitgaat dat eerst zuivere theorieën ontwikkeld moeten worden, die vervolgens op praktische problemen kunnen worden toegepast, heeft veel van zijn oorspronkelijke vanzelfsprekendheid verloren. Dat geldt ook voor de geesteswetenschappen. Belangrijke vernieuwingen in de letterkunde zijn tot stand gekomen in nauw overleg met uitgeverijen. Een vakgebied als taalbeheersing kent een belangrijke toegepaste component die ook de theorievorming beïnvloedt. Ontwikkelingen op het terrein van de informatica en artificiële intelligentie hebben tot vernieuwingen in de taalkunde, de taalfilosofie en de logica geleid, en omgekeerd.

Een andere verschuiving betreft de houding tegenover de prestaties die met name in de sociale en geesteswetenschappen worden geleverd. Terwijl ontwikkelingen in de natuurwetenschappen als vanzelfsprekend als

voortgang werden begroet, heeft menig wetenschapsfilosoof – ontevreden over de bereikte resultaten in de alfa- en gammawetenschappen – getracht voorschriften en adviezen te formuleren ten behoeve van deze wetenschappen. Een aantal stromingen – bijvoorbeeld het **behaviorisme* in de sociale wetenschappen en in de taalkunde – is mede onder invloed van zulke wetenschapsfilosofische bemoeienis tot stand gekomen. Die bemoeienis heeft lang niet altijd tot het verwachte wetenschappelijke succes geleid. Op dit punt zijn wetenschapsfilosofen in de afgelopen decennia dan ook aanzienlijk bescheidener geworden.

Desondanks heeft de wetenschapsfilosofie zowel een beschrijvende als een normatieve taak behouden. Centrale onderwerpen vormen de **stijlen van argumenteren* oftewel de **methoden* die in de wetenschappelijke praktijk een rol spelen, en de vraag welke standaarden voor juist argumenteren het verdedigen waard zijn. In de wetenschapsfilosofie draait het met andere woorden vaak om **methodologie*, om de 'kwaliteitscontrole op de wetenschappelijke productie'. Dat impliceert aandacht voor uiteenlopende thema's, zoals:

- de *taken* van de wetenschappen; hun aanpak; de relaties tot het object van onderzoek; hun filosofische grondslagen en ontwikkeling;
- de manier waarop de controle op wetenschappelijke productie wordt *gelegitimeerd* en *georganiseerd* en de wijze waarop zij tot stand is gekomen; en;
- de invloed van maatschappelijke en culturele ontwikkelingen op de ontwikkeling van wetenschap en de *effecten* die uiteenlopende vormen van wetenschapsbeoefening hebben op maatschappij en cultuur.

Achter deze thema's gaan meer fundamentele vragen schuil. Bijvoorbeeld: waarin onderscheidt wetenschappelijke kennis zich van andere vormen van kennis, zoals op gezond verstand gebaseerde opvattingen? Kan alleen van 'kennis' worden gesproken als inzichten expliciet in uitspraken zijn geformuleerd, of is het denkbaar dat er ook kennis bestaat die niet aan het papier kan worden toevertrouwd, zoals praktische *knowhow* of intuïtief inzicht? Kan wellicht alleen van 'wetenschappelijke kennis' worden gesproken als uitspraken op een bepaalde manier in een systeem zijn geordend of op een bepaalde manier zijn geformuleerd? Moeten die uitspraken een solide basis hebben, en zo ja, wat kan dan als zo'n basis functioneren? Wat moeten we onder 'waarheid' verstaan en is 'waarheid zoeken' wel het enige doel van wetenschapsbeoefening? Moet wetenschap als een relatief autonome sector van onze cultuur en samenleving worden behandeld, of dient juist de verwevenheid met bijvoorbeeld kunst, onderwijs, religie, economie of

politiek voorop te staan? En moeten wetenschapsfilosofen zich richten op kennis, dus op de uiteindelijke resultaten van wetenschappelijk onderzoek, of moet hun aandacht eerder uitgaan naar de wetenschappelijke praktijk en dus naar de vraag wat wetenschapsbeoefenaren *doen* als zij hun vak uitoefenen?

Het mag ondertussen duidelijk zijn dat de thema's die in de wetenschapsfilosofie worden aangesneden niet geheel onschuldige onderwerpen zijn. Wie zich niet aan de voor een wetenschap geldende standaarden houdt, zal immers moeite hebben om zijn werk in toonaangevende tijdschriften of bij belangrijke uitgevers gepubliceerd te krijgen, en zal ook bij het aanvragen van subsidies voor verder onderzoek moeite hebben om geldschietters ervan te overtuigen dat een investering verantwoord is. Dat wil echter niet zeggen dat er onder wetenschapsfilosofen overeenstemming bestaat over de regels waaraan serieus wetenschappelijk werk moet voldoen. Er zijn – zoals in iedere discipline waar het levendig toegaat – ook in de wetenschapsfilosofie verschillende stromingen, een aantal hardnekkige controverses en clusters van erkende problemen waarvoor uiteenlopende oplossingen worden gezocht. Wetenschapsfilosofie levert dus geen kookboek dat je maar hoeft in te kijken om in de keuken van de wetenschap een driesterrenchef te worden, en evenmin een Michelingids die je toont waar de beste gerechten worden bereid. De ambitie is bescheidener: het vak levert middelen en kaders die behulpzaam kunnen zijn voor wie serieus wil nadenken over ontstaan en status van het eigen vak en die kunnen helpen om de eigen keuze voor een bepaalde benadering expliciet en beredeneerd te maken.

Dit handboek richt zich daarbij uitdrukkelijk op de geesteswetenschappen. Deel 1 bespreekt een aantal algemene wetenschapsfilosofische inzichten die zijn ontwikkeld aan de hand van beschouwingen van de natuurwetenschappen. Daarna wordt in deel 2 ingegaan op het ontstaan en de ontwikkeling van de geesteswetenschappen. In deel 3 wordt een aantal dominante stromingen binnen de geesteswetenschappen behandeld die in de loop van de twintigste eeuw zijn opgekomen. Deel 4, ten slotte, bespreekt een aantal thema's die in de huidige geesteswetenschappen prominent aanwezig zijn. Gaandeweg verschuift het accent zo van methodologische discussies naar de filosofische achtergronden van het uiteenlopende hedendaagse geesteswetenschappelijke onderzoek.

1.2 Kennis en waarheid

Al vanaf de Griekse Oudheid wordt er een fundamenteel onderscheid gemaakt tussen kennis (**epistémè*) en opinie (**doxa*). *Epistémè* staat daarbij

voor tijdloze, noodzakelijke waarheden, voor inzicht in de werkelijkheid achter de bedrieglijke verschijnselen, en voor antwoorden op de vraag waarom dingen zijn zoals zij zijn; met *doxa* worden denkbeelden aangeduid die gebonden zijn aan een standpunt en die typerend zijn voor een bepaalde periode, groep of een individu. Een serieuze onderzoeker streeft *epistémè* na, aldus de antieke auteurs; *doxa* is een zaak van de massa of van praatgrage geesten. De weg naar waarheid is echter moeizaam; de bedrieglijke verschijningen staan het verwerven van kennis in de weg. Wie wetenschappelijke kennis nastreeft, moet de nodige maatregelen treffen om zich te kunnen onttrekken aan de waan van de dag. Hij moet rationeel en methodisch te werk gaan.

Tijdens de ontwikkelingen in de zeventiende eeuw die bekendstaan als de **wetenschappelijke revolutie* (zie § 2.1) krijgt dit idee een nieuwe uitwerking. 'Wetenschappelijke kennis' wordt dan geassocieerd met enerzijds wiskundige methoden en experimentele technieken, en anderzijds het beschikken over inzicht in de werkelijkheid die onafhankelijk van de menselijke geest bestaat: het gaat in de wetenschap om kennis van de **objectieve* werkelijkheid, niet om **subjectieve* indrukken. De wetenschap moet ons vertellen wat de objectieve **feiten* zijn en welke samenhangen er tussen verschijnselen en gebeurtenissen bestaan. Wetenschap moet streven naar uitspraken die volgens een oude definitie van die term, die van Aristoteles, *waar zijn*: **waarheid* is 'zeggen van dat wat is dat het is, en van dat wat niet is dat het niet is'. Anders uitgedrukt: wetenschappelijke uitspraken moeten corresponderen met de feiten.

Over de weg die daarvoor gevolgd moet worden bestaan aanvankelijk tamelijk eenvoudige denkbeelden. Door systematisch eenvoudige, evident ware uitspraken te verzamelen en deze op een zorgvuldige, correcte manier tot grotere, complexere gehelen te combineren, zal langzaam maar zeker een goed gefundeerd gebouw van kennis worden opgericht, zo loopt de redenering. De evident ware uitspraken zouden we kunnen verwerven door onze kennis te ontleen aan een *zuivere bron*. Vervolgens zullen we deze informatie met *onberispelijke middelen* moeten verwerken.

Voor de 'zuivere bron' verwijzen degenen die de wetenschappelijke revolutie tot stand brengen naar de **zintuiglijke ervaring* – men spreekt dan ook van **empirische wetenschap*. Deze ervaring moet worden verworven via gecontroleerde of controleerbare observaties of experimenten en systematisch van subjectieve invloeden worden ontdaan. Het naleven van een aantal regels kan helpen eventuele subjectieve invloeden te elimineren. Een eerste vereiste is dat vaagheden en ambiguïteiten in de rapportage van observaties zo veel mogelijk worden vermeden. Van onderzoekers wordt daarom geëist

dat zij hun zintuiglijke ervaringen kaal maar gedetailleerd rapporteren – aan schoonschrijverij is in de wetenschap geen behoefte. Bevindingen dienen daarom bij voorkeur in kwantitatieve vorm te worden gepresenteerd.

Een tweede vereiste is dat de ervaring waarover gesproken wordt **reproduceerbaar* is. Die gedachte wordt in de eerste plaats ingegeven door een juridische metafoor: van een ‘feit’ kan slechts gesproken worden als een gebeurtenis of verschijnsel door verschillende betrouwbare getuigen is waargenomen. Daarnaast wordt deze gedachte gevoed door het idee dat waarheid universeel is: als een feitelijke uitspraak ‘waar’ is, is die uitspraak waar voor iedereen en op alle plaatsen en tijden. Onderzoekers die claimen ‘feiten’ te rapporteren moeten daarom bereid zijn om anderen als het ware over hun schouder te laten meekijken. De manier waarop ervaring wordt verworven – de gebruikte methode van onderzoek – moet daarom expliciet worden gemaakt. Wie van de resultaten van onderzoek kennis neemt, moet in beginsel in staat zijn dezelfde resultaten te produceren, dat wil zeggen, onder de opgegeven condities dezelfde zintuiglijke ervaringen hebben. Wetenschap wordt zo een zelfcorrigerend proces: wanneer een onderzoeker feiten heeft gerapporteerd die niet door anderen kunnen worden waargenomen, heeft hij zich kennelijk toch door illusies laten misleiden. Alleen wat de toets van collegiale inspectie en kritiek kan weerstaan, ontstijgt het niveau van subjectieve opvattingen en kan de basis vormen voor objectieve kennis.

Ook bij de daaropvolgende verwerking van de zintuiglijke ervaringen die de basis van de wetenschappelijke kennis vormen, dienen bijzondere maatregelen genomen te worden. We zullen ervoor moeten zorgen dat er onderweg geen onwaarheden geïntroduceerd worden; met andere woorden: we moeten ervoor zorgen dat uit ware premissen alleen ware conclusies worden afgeleid. De ‘onberispelijke middelen’ die hiervoor geëigend zijn, worden dan ook in de eerste plaats geleverd door logica, wiskunde en statistiek – zij voldoen aan de gestelde eis. Ook op een ander vlak dienen echter de nodige maatregelen genomen te worden. Zo moeten de wetenschappelijke discussies erop gericht zijn zuiverheid te bevorderen. Argumenten *ad hominem* zijn dan ook uit den boze; het gaat ons tenslotte om de zaak, niet om de persoon. Wetenschapsbeoefening vereist dus ascese en beheersing van emoties.

Het gedachtegoed over wetenschap dat in de zeventiende en achttiende eeuw zijn beslag kreeg vinden we ook heden ten dage in veel vakgebieden nog terug in het onderwijs op het terrein van methoden en technieken, met zijn expliciete aandacht voor meetinstrumenten, statistische dataverwerking en methodologisch zuivere argumentatie. Het heeft daarnaast ook zijn neerslag gevonden in de specifieke stijl waarin wetenschappelijke artikelen geschreven dienen te worden en in de omgangsvormen in wetenschappelijke

kring. Voor serieuze wetenschapsbeoefening gelden met andere woorden specifieke *normen en waarden.

Waar die normen en waarden gerespecteerd worden, zal bijgedragen kunnen worden aan de groei van kennis, dat wil zeggen aan het gaandeweg in kaart brengen van de wereld. Eenmaal over een betrouwbare kaart beschikkend, kunnen we deze vervolgens gebruiken om onze weg te vinden; een goede kaart stelt ons immers in staat om voorspellingen te doen, zij vertelt ons waar we terecht zullen komen als we een bepaalde weg inslaan. Zo'n kaart kunnen we dus ook gebruiken om te bepalen hoe bepaalde effecten of verschijnselen tot stand kunnen worden gebracht. De vraag of dat effect wenselijk is of niet, dan wel de vraag of het beoogde effect wel de moeite waard is gezien de af te leggen weg, kan de kaart evenwel niet voor ons beantwoorden. In deze visie kan wetenschap ons alleen informeren over middelen, maar doelen voor handelen levert zij niet. Anders gezegd: wetenschappelijke kennis is *waardevrij. 'Als alle wetenschappelijke vragen zijn beantwoord, zijn onze levensproblemen nog helemaal niet aangeroerd,' concludeert de twintigste-eeuwse filosoof Wittgenstein dan ook.

Hoewel de geesteswetenschappen zich, zoals we nog zullen zien, voor een belangrijk deel langs andere lijnen hebben ontwikkeld, valt ook daar de invloed van deze aan de natuurwetenschappen ontleende noties van wetenschap te traceren. Een voorbeeld daarvan vormt een historisch-economisch onderzoek naar de Amerikaanse slavernij op plantages in de zuidelijke staten van de Verenigde Staten dat R.W. Fogel en S.L. Engerman in 1974 publiceren onder de titel *Time on the Cross*. De publicatie slaat in als een bom. De bevindingen van Fogel en Engerman staan namelijk haaks op het gangbare beeld van de slaveneconomie. Dat beeld omvat onder meer de stelling dat slaven onder extreem ongunstige materiële levensomstandigheden hebben geleefd en de stelling dat landbouwproductie gebaseerd op slavenarbeid economisch niet efficiënt was. De feiten wijzen volgens Fogel en Engerman anders uit. Modelmatig en statistisch onderzoek naar onder meer de huisvesting, voedselsituatie en gezondheidstoestand van slaven, en naar de bedrijfsvoering van de plantages waar zij werkten, toont volgens genoemde auteurs namelijk aan dat het gangbare beeld niet klopt. Hoewel er uiteraard individuele uitzonderingen zijn geweest, hebben slaven onder betere omstandigheden geleefd dan gewoonlijk wordt gedacht. Die waren zelfs beter dan van een deel van de blanke bevolking in de periode na de afschaffing van de slavernij. Ook de andere genoemde stelling deugt niet: de landbouw van het Zuiden was mede door slavenarbeid 35% efficiënter dan die van de noordelijke staten, zo berekenen Fogel en Engerman. Het gangbare beeld van slavernij is dus ondeugdelijk en wordt door Fogel en Engerman aangemerkt als

een mythe: als een restant van denkbeelden die in de ideologische geschriften van voorstanders van de afschaffing van de slavernij te vinden zijn, maar die de toets van de wetenschappelijke kritiek niet kan weerstaan.

Fogel en Engerman ontkennen niet dat er goede *morele* argumenten tegen slavernij te geven zijn; maar de *economische* en *sociologische* argumenten die belangrijke abolitionisten hebben aangevoerd deugen naar hun mening niet. Fogel en Engerman hebben echter niet alleen een boodschap voor degenen die zich op een ideologisch beeld van de slavernij hebben gebaseerd. Ook voor historici hebben zij een les: die zouden hun traditionele literaire vormen vaarwel moeten zeggen en de technieken onder de knie moeten krijgen om uitgebreide databestanden op een serieuze (statistische, modelmatige) manier te bewerken.

Fogel en Engermans boek wordt bij verschijnen als een belangrijke wetenschappelijke prestatie begroet. Gelet op het onderwerp en de strekking van het boek is het niet verwonderlijk dat er ook in de niet-wetenschappelijke pers ruim aandacht aan wordt besteed. 'Als er in de afgelopen decennia een belangrijker historisch boek is verschenen, heb ik het gemist,' meldt de recensent van *The New York Times*. Twee jaar later is het tij echter volledig gekeerd. Die ommekeer wordt niet teweeggebracht door de meer traditionele historici, noch door commentatoren die de politieke lading van het boek betwisten. De kritiek komt van vakgenoten die de technieken beheersen waarop Fogel en Engerman zich baseren. Bij nadere beschouwing van hun onderzoek zijn namelijk talrijke fouten in de interpretatie van gegevens en in de statistische verwerking van data aan het licht gekomen, alsmede diverse verborgen – en betwistbare – veronderstellingen. De poging om door expliciete methoden en technische verfijningen ideologische vertekeningen en historische fouten te vermijden lijkt dus slechts te hebben geleid tot een nieuw soort vertekeningen en fouten, dat door niet-deskundigen minder makkelijk op te sporen is. De zekerheden die de auteurs beweren gevonden te hebben, blijken schijn te zijn.

Welke les moet hieruit getrokken worden? 1. Dat het soort op natuurwetenschappelijke leest geschoeide geschiedschrijving dat Fogel en Engerman voorstonden tot niets leidt? *Of*: 2. Dat het soort geschiedschrijving dat de auteurs van *Time on the Cross* verdedigden juist ondersteuning en verdere uitwerking verdient omdat gebleken is dat waar precisie en nauwkeurige methoden worden geclaimd, fouten snel en doeltreffend aan het licht kunnen worden gebracht, terwijl zulke kritiek onmogelijk is waar men zich alleen in vaagheden uit? *Of*: 3. Dat de ideeën over objectiviteit, waarheid en feiten die aan het onderzoek van Fogel en Engerman ten grondslag lagen te naïef zijn gebleken? *Of*: 4. Dat wie zulke methoden voorstaat van de

historische wetenschappen een zaak van experts onderling maakt, waarbij politiek belangrijke conclusies niet meer door het publiek – waarvoor geschiedenis mede wordt geschreven – gecontroleerd kunnen worden? *Of...*

Zodra we de discussie hierover aangaan, begeven we ons op het terrein van de wetenschapsfilosofie.

1.3 Interpretatie en perspectief

De in de natuurwetenschappen gewortelde traditie stelt dat het de taak van wetenschap is om de waarheid te vinden. Wetenschappelijke uitspraken kunnen dan in beginsel geordend worden naar de mate waarin zij de waarheid benaderen. Automatisch krijgt wetenschappelijk werk zo het karakter van concurrentie over waarheidsclaims. Als Fogel en Engerman het bij het rechte eind hebben, vergissen anderen zich; als de critici van Fogel en Engerman gelijk hebben, komt wat de auteurs van *Time on the Cross* beweren niet overeen met de feiten. Wanneer een nieuwe bewering niet logisch met een eerdere bewering te verenigen valt, is het immers van tweeën een: óf de nieuwe bewering is een betere benadering van de waarheid, en dan moeten we de eerdere denkbeelden laten vallen; óf de eerdere denkbeelden blijken de waarheid beter te benaderen, in welk geval we de nieuwe bewering naar de prullenmand kunnen verwijzen.

Heeft echter al het wetenschappelijke werk wel dit karakter? Voor een belangrijk deel van de geesteswetenschappen lijkt dat niet het geval. Daar zoekt men niet zozeer naar 'de waarheid', maar probeert men een uitleg van de 'betekenissen' van teksten of kunstwerken te geven. Dat introduceert nieuwe verhoudingen tussen de prestaties die geleverd worden. Een nieuwe interpretatie van een roman hoeft immers niet noodzakelijk een eerdere interpretatie te verdringen. Beide kunnen vaak heel goed naast elkaar blijven bestaan, omdat zij het onderzochte werk vanuit verschillende **perspectieven* belichten. Wie een psychoanalytische interpretatie van Hamlet geeft, hoeft een literair-historische lezing van dat werk niet onmiddellijk als concurrent te ervaren.

Belangrijke ontwikkelingen in de geesteswetenschappen bestaan vaak niet uit het naar voren brengen van nieuwe feiten, maar uit het introduceren van nieuwe perspectieven of nieuwe **interpretatietechnieken*, zonder dat die noodzakelijkerwijs de bestaande interpretaties uitsluiten of verdringen. Terwijl het streven naar waarheid een activiteit is met een duidelijk einddoel – de Waarheid –, is interpreteren eerder een onderneming zonder einde. Het gaat er nu niet om de uniek juiste verborgen betekenis van een